

4. Iemand is gestorven

In dit deel van de handleiding lees je hoe je op **langere termijn** kan werken rond het overlijden van een kleuter of een naaste van het kind door een verkeersongeval. Een checklist met elementen waarmee je best rekening houdt **vlak na het overlijden** vind je in de **Nood-kit**.

ALGEMENE ACHTERGROND

Ook kleuters rouwen. Ze doen dat op een andere manier dan volwassenen. Wanneer iemand sterft in een verkeersongeval gebeurt dat altijd onverwacht. Kleuters worden plots geconfronteerd met de dood, maar begrijpen niet goed wat dat precies inhoudt.

Wanneer een klasgenootje sterft, zullen sommige kleuters na de eerste schok al snel weer de draad kunnen oppikken. Ze zijn dan niet meer echt bezig met de overledene of het verdriet. Andere kleuters hebben wel een hele tijd nadien nog nood aan ruimte om hun vragen, tranen en verdriet te uiten. Het verwerkingsproces kan dan over dagen, weken, maanden, zelfs jaren lopen.

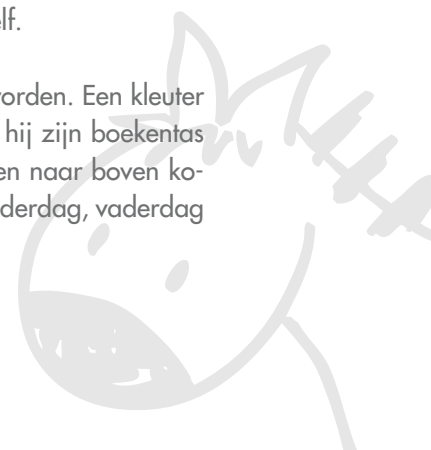
Niet alle kleuters zijn op dezelfde manier bezig met doodgaan en verdriet. Je hoeft het 'rouwen' niet op te dringen als kinderen er niet mee bezig zijn. Wel is het belangrijk om te letten op signalen van de kinderen. Kleuters praten immers minder over waar ze mee zitten, maar kunnen het wel op een verdoken manier uiten.

Kinderen begrijpen niet altijd wat 'dood zijn' betekent. Typisch voor kleuters is dat zij het definitieve van de dood nog niet bevatten. Ze hebben nood aan een concreet, duidelijk beeld. Ze stellen dan ook heel praktische vragen, bijvoorbeeld 'eten de wormen Joves nu op?' Ze voelen vanalles, maar weten niet altijd hoe ze dit onder woorden moeten brengen. **Maak tijd om in de beleving van de kinderen te stappen, geef eerlijk antwoord op hun vragen en spreek met hen over hun gevoelens.** Ook wanneer een dierbare van een kleuter is overleden, is het belangrijk om aan dit kind ruimte te bieden om vragen te stellen, gevoelens te tonen.

Het steunt de kinderen geenszins wanneer na de begrafenis of crematie het kapstokje van het kind plots wordt vrijgemaakt. Je laat dit beter een poosje hangen en maakt de leegte bespreekbaar.

Hieronder geven we een aantal methodieken om in de klas aandacht te blijven besteden aan het overleden klasgenootje en de gevoelens van de kinderen. Je kan dit ook aanpassen voor één kleuter, die een dierbare verloren heeft. Laat deze methodieken vooral een inspiratiebron zijn, en kneed ze totdat ze precies op maat van je klas zijn gesneden. Houd er rekening mee dat sommige kinderen op school liever niet te veel individueel bezig zijn rond het overlijden van een naaste: ze willen liever niet anders zijn dan hun klasgenootjes. Bespreek dit dan ook altijd even vooraf met het kind zelf.

Weet dat het verdriet ook **een tijdje na het overlijden** plots heel scherp kan worden. Een kleuter kan door een minder zwaar voorval helemaal van streek maken, bijvoorbeeld als hij zijn boekentas vergeten is. Op dat moment kunnen alle emoties naar aanleiding van het overlijden naar boven komen, hoewel de kleuter dat zelf niet beseft. Ook een speciale gelegenheid zoals moederdag, vaderdag

of het grootouderfeest kan het gemis soms plots pijnlijk reëel maken. Wees hiervoor alert en creëer een open en veilige sfeer, waarin het kind voelt dat het bij jou als leerkracht terecht kan.

Het is normaal dat je **het als leerkracht moeilijk hebt** om hierrond te werken. Je kampt met je eigen gevoelens, en tegelijkertijd moet je er zijn voor de kinderen. Laat je eigen gevoelens toe, en zoek een manier of een plaats om ze te ventileren. Laat je ondersteunen door je collega's, het CLB of iemand anders bij wie je je goed voelt. Durf tegen de kinderen uit je klas te zeggen dat je het zelf ook moeilijk te aanvaarden vindt. Ze moeten wel het veilige gevoel hebben dat jij er als leerkracht bent voor hen. In het deel met 'Belangrijke en soms moeilijke thema's' verder in deze kit kan je hierover meer lezen.

Tot slot nog dit. **Informeer de ouders van de kinderen** wanneer je rond het overlijden werkt. De gevoelens die naar boven komen bij de kinderen kunnen immers nog blijven hangen wanneer ze na school thuishkomen. Kinderen willen misschien uit angst niet meer naar school gaan. Ze kunnen zich in de klas soms helemaal anders gedragen dan thuis. Dat hoeft geen probleem te zijn, maar het is wel belangrijk dat zowel jijzelf als de ouders weten wat er aan de hand is. Zo kunnen jullie samen kijken of jullie de reacties van de kinderen kunnen kaderen in deze moeilijke situatie. Door regelmatige communicatie met de ouders krijgen jullie samen een beter zicht op de noodzaak van het inschakelen van een externe deskundige. Laat je hierbij gerust ondersteunen door andere leerkrachten op je school, het CLB of slachtofferhulp. Zij kunnen je tips geven, mee helpen in de klas of een psychologisch steuntje in de rug betekenen. Vergeet niet dat je geen therapeut bent. Het doel van deze werkvormen is niet om therapeutisch met kinderen te werken. De suggesties zijn bedoeld om op school ruimte te bieden voor hun vragen en gevoelens.

ROUW IN ANDERE CULTUREN

In verschillende culturen en godsdiensten wordt op een andere manier omgegaan met overlijden. Er zijn andere gewoontes om overledenen te begraven, maar ook andere 'regels' om met gevoelens van verdriet en rouw om te gaan en ze te uiten. Het is goed daarvan op de hoogte te zijn als er kinderen met verschillende culturele achtergronden en geloofsovertuigingen in je klas zitten.

Tip: in 'Een wereld vol troost' van CEGO kan je met je klas een synagoge virtueel bezoeken. Kijk bij 'Wegwijs' hoe je dit pakket kan bestellen.

Voor meer info kan je terecht op www.in-de-wolken.nl. Enkele boekensuggesties:

Bot, M. (1998). *Een laatste groet; uitvaart- en rouwrituelen in multicultureel Nederland*. Rotterdam: Marrie Bot

Pessireron, S. (1999). *Rouwen in zeven 'Nederlandse' culturen*. Utrecht: Seram Press

Spee, I., D. Roos & R. Fiddelaers-Jaspers (2000). *Veelkleurig verdriet; afscheid nemen in verschillende culturen*. 's-Hertogenbosch: KPC Groep

MEER LEZEN?

Eyckerman, Jaklien, et al., *Voor altijd mijn zus, mijn broer. Hoe als ouder omgaan met een kind dat rouwt*. Onuitg., 2008.

Fiddelaers-Jaspers, R. (1996). *Afscheid voor altijd. Omgaan met verdriet en rouw in het primair onderwijs*. Schoolpers, in samenwerking met KPC Onderwijs Adviseurs

- Fiddelaers-Jaspers, R. (1998). *Jong verlies. Handreiking voor het omgaan met rouwende kinderen*. Kok Lyra, in samenwerking met KPC Onderwijs Adviseurs
- Keirse, M. (2002). *Kinderen helpen bij verlies. Een boek voor al wie van kinderen houdt*. Tielt, Lannoo
- Keirse, M. (2003). *Helpen bij verlies en verdriet. Een gids voor het gezin en de hulpverlener*. Tielt, Lannoo
- Leefsleutels (2002), *Als de dood voor de dood op school? Verlies en verdriet in theorie en praktijk op de basisschool*, Mechelen, Leefsleutels.
- Slachtofferhulp. Steunpunt Algemeen Welzijnswerk (2003). *Kinderen helpen na een schokkende gebeurtenis. Praktische gids na een misdrijf of een plotseling overlijden*. Tielt, Lannoo (in de Zeppekit)
- Slachtofferhulp. Steunpunt Algemeen Welzijnswerk (2004). *Kinderen. Slachtoffer van een schokkende gebeurtenis*. Brussel, Administratie Gezin en Maatschappelijk Welzijn
- Vanden Abbeele, C. (2001). *Nu jij er niet meer bent. Rouwen met kinderen en tieners*. Tielt, Lannoo
- Vanden Abbeele, C. (2004). *Er zijn voor jou. Omgaan met jonge mensen die rouwen*. Tielt, Lannoo
- Verliefde, E. (2005). *Ruimte voor verdriet. Omgaan met kinderen in verliessituaties*. Leuven, Acco.

WAAR HOU JE BEST REKENING MEE?

Kleuters hechten zich aan de mensen rondom hen. Dat betekent dat ze ook verdriet kunnen hebben wanneer iemand sterft en dat ze dus 'rouwen', maar dan op hun heel eigen manier.

Kleuters zijn nog erg afhankelijk van volwassenen voor hun verzorging. Wanneer plots iemand verdwijnt, is dat dan ook erg bedreigend. Dat verklaart waarom kleuters zich op dat moment soms letterlijk aan je benen vastklampen. Ze maken zich zorgen over heel praktische zaken, zoals 'Wie gaat nu mijn boterhammen smeren?'

Kleuters kunnen de overledene echt missen en ernaar verlangen om weer samen te zijn. Omdat ze hun verdriet moeilijk in woorden uitdrukken, tonen ze hun gevoelens meer in spel en gedrag. Dat kan soms leiden tot boosheid, agressief of regressief gedrag. Andere kleuters reageren dan weer eerder overactief. Een kleuter heeft in zo'n situatie nood aan een veilige en geborgen omgeving, waar hij zijn gevoelens binnen duidelijke grenzen kan uiten.

Voor kleuters is het **moeilijk** te begrijpen dat dood zijn 'voor altijd' is. Ze denken vaak dat leven en dood elkaar afwisselen. Ze denken bijvoorbeeld dat papa wel terugkomt op hun verjaardag, met een grote taart.

Kleine kinderen begrijpen ook **niet** dat **iedereen** kan doodgaan. Ze kunnen zich niet voorstellen dat ook hun mama, papa, broer, zus of zichzelf kunnen doodgaan. Ze hebben het idee dat je de dood kan ontkomen, als je haar maar snel genoeg af bent. Het is voor hen dan ook heel bedreigend als iemand uit hun omgeving onverwacht sterft. De kinderen kunnen schrik krijgen dat ook anderen uit hun omgeving zullen 'verdwijnen'. Daardoor regresseren zij soms: ze stellen gedrag dat ze al ontgroeid waren, zoals duimzuigen of bedplassen. Dat is tijdelijk gedrag, maar betekent op dat moment wel een belangrijke vraag naar aandacht, geborgenheid en veiligheid.

Typisch voor oudere kleuters is ook het **magisch denken**. Het kind denkt soms dat het over magische krachten beschikt om dingen te laten gebeuren of te verhinderen. Zo kunnen ze geloven dat wat ze denken ook invloed heeft op wat er zal gebeuren. Door dit magisch denken kunnen sterke **schuldgevoelens** ontstaan, bijvoorbeeld wanneer ze de overledene 'dood wensten' en deze persoon kort

daarna overlijdt. Zet deze foute ideeën zeker recht, maar sta met het kind ook stil bij het schuldgevoel. Neem de tijd om het samen te exploreren en te kaderen.

Kleuters beschikken **niet over zoveel woorden** als een volwassene om duidelijk te maken wat ze nodig hebben en wat ze voelen. Vaak komen hun gevoelens wel tot uiting via gedrag, spel, tekeningen, ... Dat leidt soms ook tot boosheid en agressief gedrag. Een veilige en geborgen omgeving, waar het kind zijn gevoelens binnen duidelijke grenzen kan uiten, is op dat moment belangrijk. Het kind mag bijvoorbeeld geen andere kinderen pijn doen of iets stuk maken.

De vragen van de kinderen zijn vaak heel nuchter, bijvoorbeeld: 'Eten de wormen Joves nu op?' Geef hen concrete antwoorden. Het boek 'Wat je moet weten over dood en sterven' in de Zeppekit kan je hierin ondersteunen.

In het begin uiten sommige kinderen hun gevoelens nauwelijks, of helemaal niet. Ze voelen zich te kwetsbaar om hun gevoelens toe te laten. Kleuters uiten hun gevoelens soms ook niet als ze merken dat volwassenen in hun omgeving nog erg ontredderd zijn. Dwing hen niet te praten over het overlijden, maar zorg wel voor een veilige omgeving, waarin plaats is voor elk gevoel. Mogelijk uit de kleuter zijn gevoelens pas jaren later, wanneer het voelt dat er daarvoor ruimte is.

CONCRETE LESSUGGESTIES

Informeer de ouders altijd over de activiteiten in de klas.

Zo begrijpen ouders beter wat er in hun kind omgaat, wat het kind denkt, voelt, hoort, ... De activiteit kan een indruk laten en het kind neemt het misschien mee naar huis. De kleuter hoeft echter niet op school en thuis bezig te zijn met het verkeersongeval. Het kan steunend zijn om het gebeurde los te laten in een bepaalde omgeving.

Herinneringsplek maken

We gaven eerder al aan dat het voor de kinderen belangrijk is dat de plaats van het overleden kind (bv. het kapstokje, de stoel...) niet onmiddellijk wordt ingenomen. Het kind moet nog een zichtbaar plaatsje houden in de klas.

Nodig:

- spullen om het plekje in te richten: foto, kaarsjes, herdenkingskaartje
- knutselspullen om slingers, tekeningen, ... te maken

Vooraf

Verzamel de kinderen in een kring rond je. Vertel dat Joves nu dood is, en dat zijn lichaam er niet meer is, maar dat hij wel in jullie herinneringen blijft. Vraag de kinderen of ze het een goed idee vinden om een plaatsje te maken voor Joves in de klas. Luister ook echt naar de mening van de kinderen. Als de kinderen een plekje willen voor Joves, overleg dan samen waar dat plekje zal zijn, hoe jullie het gaan inrichten: met een foto, kaarsjes, herdenkingskaartje, tekeningen, knutselwerkjes, ...

Het plekje inkleden

Laat een aantal kleuters plaats maken voor het plekje. Sommige kinderen kunnen een tekening maken, anderen knutselen een fotokader of versieren theelichtjes. Nodig alle kinderen uit om hun inbreng te doen, maar dwing hen niet. Sommige kinderen willen iets persoonlijks maken, anderen houden zich liever bezig met het sjouwen van meubels. De kinderen die hier geen boodschap aan hebben, hoeven niet mee te doen. Wanneer iedereen klaar is, schikken jullie alles mooi samen.

Afsluiting

Laat de kinderen plaatsnemen rond het hoekje. Bewonder het samen. Bespreek met de kinderen wat dit wil zeggen: we halen herinneringen op, we denken nog aan Joves.

Opmerking

Ruim het plekje niet te snel op. Voel je aan dat de meeste kinderen het plekje overbodig zijn gaan vinden, bespreek dan of jullie het samen zullen opruimen. Vertel hen dat het niet betekent dat jullie Joves vergeten. Joves is er fysiek niet meer, maar jullie blijven aan hem denken, aan hoe hij was en wat jullie samen deden. De kinderen kunnen eventueel materiaal van het plekje mee naar huis nemen. Met kinderen die wel nog nood hebben aan een rustig hoekje om naartoe te gaan als ze aan Joves denken, kan je samen een alternatief zoeken, bijvoorbeeld een gevoelsmeter waarop ze kunnen aanduiden dat ze liever even alleen zijn (zie ook verder).

Afscheidsmoment voorbereiden

Kinderen willen, meer nog dan volwassenen, iets doen om uiting te geven aan hun verdriet. Je kan samen met hen een stukje van het afscheidsmoment voorbereiden. Hiervoor moet je heel goede afspraken maken met de ouders van het overleden kind, en hun wensen respecteren.

Voorbeelden:

- muziek brengen
- bloemen dragen
- ballonnen met een kaartje loslaten bij het graf of de urne

Het is belangrijk dat je de kinderen ook voorbereidt op het afscheidsmoment zelf. Ze moeten weten wat ze kunnen verwachten. Je moet dus zelf ook een goed zicht hebben op het verloop van de plechtigheid. Afscheidsmomenten zijn immers zeer verschillend in verschillende culturen. Praat hierover zeker met de ouders van de overledene. Je kan ook meer informatie vinden in boeken of websites. Enkele suggesties:

- www.in-de-wolken.nl
- Bot, M. (1998). *Een laatste groet; uitvaart- en rouwrituelen in multicultureel Nederland*. Rotterdam: Marrie Bot
- Pessireron, S. (1999). *Rouwen in zeven 'Nederlandse' culturen*. Utrecht: Seram Press
- Spee, I., D. Roos & R. Fiddelaers-Jaspers (2000). *Veelkleurig verdriet; afscheid nemen in verschillende culturen*. 's-Hertogenbosch: KPC Groep

Praat na het afscheidsmoment hierover ook na met de kinderen in klas. Wat vonden ze ervan? Wie heeft wat gezien? Wat vonden ze mooi? Wat vonden ze moeilijk?

Ochtendronde

Wanneer een kind uit de klas overlijdt, brengt dit heel wat teweeg bij de andere kinderen. Niet alleen vragen, maar ook emoties. Het kan helpen om een tijdje elke dag te beginnen met een ochtendronde. Elk kind krijgt de ruimte om te vertellen hoe hij of zij zich voelt en welke vragen hij of zij heeft. Dat hoeft niet noodzakelijk allemaal te maken te hebben met het overlijden.

Overloop met de kinderen ook volgende vragen:

- Wat weet je over doodgaan?
- Wat wil je weten over doodgaan?
- Wat wil je doen?

Je stemt de activiteiten die je met de kinderen doet af op wat ze willen weten en doen.

Tip

Laat de kinderen in de klas zelf aangeven of ze iets willen vertellen of niet, door bijvoorbeeld een persoonlijke pion naar het midden van de kring te schuiven als ze iets willen zeggen.

Gevoelsmeter

Eigen aan kinderen is dat hun gevoel heel snel van blij naar verdrietig of boos kan omslaan. Als leerkracht is het soms moeilijk om dit te voorspellen en om er rekening mee te houden. Je kan dit opvangen door voor elk kind een gevoelsmeter te maken. Elk kind krijgt een blad met twee gezichten: een lachend en een droevig gezicht met een lijn daartussen. Met een wasknijper kan het kind op de lijn aanduiden hoe het zich voelt.

Variant

De kinderen kunnen meer onderscheid in gevoelens uiten door te werken met de emo's uit de zeppekit (www.zeppekit.be).

Waar ben je nu?

Kinderen vragen al snel 'Waar is de dode nu?' Het is niet makkelijk hierop een antwoord te geven, en het is belangrijk dat je als leerkracht jouw interpretatie niet opdringt. Je reageert best door de vraag terug te stellen: 'Waar denk jij dat hij of zij is?'

Kinderen vormen zich vaak een idee over waar de overledene nu juist is. Dit kan hen ook helpen bij het verwerken. In deze activiteit geef je de kinderen de ruimte om dit te uiten.

Nodig:

- kopies van een foto van Joves
- tekenspullen: potloden en papier
- bloemzaadjes, bloempotten met aarde

Vooraf

Vraag de kinderen in een kring te zitten. Vraag hen waar je volgens hen bent als je dood bent. Laat hen vanuit zichzelf vertellen en zorg voor een respectvol gesprek waarin iedereen zijn eigen mening

mag hebben. Soms kunnen vragen helpen. Waar is Joves nu? Wat zie je als je aan hem denkt? Kan je iets horen? Hoe voelt dat? Is het daar fijn? Wie is er nog bij hem? Wat doet Joves daar? Hou goed in de gaten dat iedereen zich veilig voelt en niet angstig wordt.

Fantasie op een blad papier

Maak voor alle kinderen een kopie van een foto van Joves en geef iedereen een wit blad. De kinderen kleven de foto ergens op het blad en tekenen daarrond waar Joves volgens hen is. Zet ondertussen een rustig muzikje op (CD in Zeppekit).

Terug op aarde

Na deze activiteiten is het goed om de kinderen te confronteren met het feit dat het leven verder gaat en dat er elke dag nieuw leven ontstaat en wordt geboren. Ga (indien mogelijk) samen met de kinderen naar een zaadhandel en laat hen een zakje zaad kiezen met de bloemen of planten die zij graag willen zaaien. In de klas heeft ieder een pot met aarde en zaait het gekochte zaad. Jullie houden samen in de gaten hoe snel alles groeit, welk zaad het eerst uitkomt,...

Bezoek aan de begraafplaats

Na het afscheidsmoment kan je met de klas een bezoek brengen aan de begraafplaats. Breng eerst zelf een bezoekje aan de begraafplaats. Verplicht de kleuters niet om mee te gaan, maar probeer wel te ontdekken waarom ze niet meewillen. Misschien vinden jullie samen een oplossing hiervoor. Spreek met een collega af dat hij of zij de kinderen die niet mee willen opvangt.

Nodig:

- foto's en boekjes van de begraafplaats
- knutselpullen: rietjes, gekleurd papier, eventueel keien en stiften

Vooraf

Breng wat fotomateriaal en een aantal boekjes mee naar de klas. In een kringgesprek kondig je aan dat jullie naar de begraafplaats zullen gaan. Vraag de kleuters of ze daar al eens zijn geweest. Wat verwachten ze? Geef hen juiste informatie, maar jaag hen zeker geen schrik aan. Vertel de kinderen dat niemand verplicht mee moet naar de begraafplaats, maar dat het niets is om bang voor te zijn. Knutsel een bloemstuk met de kinderen. Met een rietje als stengel en gekleurd papier voor de blaadjes maakt elk kind een bloem. Samen vormen de bloemen een mooie ruiker. Hang een kaartje aan de bloemen met de namen van alle kinderen op. Ook de kinderen die niet mee willen naar de begraafplaats maken een bloem.

Varianten

- Versier keien met verf of alcoholstiften. Schrijf de naam van de kinderen erop.
- Maak een liedje of rijmpje voor Joves en breng dat samen op de begraafplaats.

De begraafplaats

Zoek samen het graf van het kind. Ga er met zijn allen omheen staan. Maak het stil. De kinderen leggen hun knutselwerk bij het graf. Laat de kinderen nog even vrij rondkijken op de begraafplaats.

Afsluiting

In een kringgesprek praten jullie na over het bezoek aan de begraafplaats. Hoe was het op de begraafplaats? Wat was er te zien? Wat hoorden ze? Werden ze blij of verdrietig?

Ouders informeren

Breng vooraf de ouders op de hoogte dat jullie de begraafplaats zullen bezoeken. Geef aan dat de kinderen niet verplicht zijn mee te gaan, maar dat het hen wel kan helpen. Informeer zeker ook de ouders van Joves.

Vragenronde

Kleuters zitten misschien ook een tijdje na het overlijden met veel vragen. Vragen waar volwassenen zelfs niet aan denken. Het is voor de kinderen belangrijk dat ze de ruimte krijgen hun vragen te stellen en er een eerlijk antwoord op te krijgen. Ze hebben immers de neiging om in hun fantasie op zoek te gaan naar antwoorden die soms gruwelijker zijn dan de werkelijkheid.

Nodig:

- boek 'Wat je moet weten over dood en sterven' van Bruce Sanders (in Zeppekit)
- papier, balpen

Vooraf

Verzamel de kinderen in een kring. Vraag hen of er dingen zijn die ze nog willen weten over doodgaan, afscheidsmomenten, enzovoort. Schrijf elke vraag op. Als er weinig vragen zijn, hoeft dat niet te betekenen dat de kinderen alles weten. Misschien durven ze hun vraag niet stellen. Je kan ze aanvullen met vragen uit het boek 'Wat je moet weten over dood en sterven' van Bruce Sanders.

Vragenronde

Overloop de vragen die je hebt opgeschreven. Jullie zoeken samen een antwoord. Komen jullie er niet uit, dan lees je voor uit het boek zelf. Op sommige vragen is er geen juist antwoord. Bespreek dit ook met de kinderen.

Afsluiting

Geef de kinderen een blad papier en laat hen tekenen over de dingen die ze nog niet wisten. Deze vragen en tekeningen niet je netjes samen. Ze vormen het persoonlijke vragen- en antwoordenboek van jullie klas.

Poppenkastverhaal 'De verdwenen bal'

Als je merkt dat de kinderen behoefte hebben om stil te staan bij hun gevoelens, maar het te bedreigend is om dit rechtstreeks te linken aan het overlijden, kan je werken met het poppenkastverhaal. Deze lessuggestie kan je ook gebruiken als het overlijden al een hele tijd geleden is, maar je merkt dat enkele kinderen toch nog worstelen met hun gevoelens. Voor de kinderen die hier niet meer mee zitten, wordt het overlijden als thema door deze suggestie niet opgedrongen.

Nodig:

- poppenkastverhaal (zie bijlagen)
- poppenkastpoppen schildpad, egel, slak. Deze poppen zijn te verkrijgen bij Leefsleutels (www.leefsleutels.be)
- drie grote dozen
- knutselmateriaal: slakkenhuis, schild van de schildpad, stekels van de egel, scharen, lijm, tekenpotloden, ...

Vooraf

Alle kinderen zitten in een kring en kijken naar het poppenkastverhaal.

Het verhaal

Speel het poppenkastverhaal (zie bijlagen)

Afsluiting

De kinderen versieren drie grote dozen als slakkenhuis, het schild van de schildpad en de stekels van de egel. Het slakkenhuis krijgt een verdrietig gezicht, het schild van de schildpad een bang gezicht en de doos met stekels een boos gezicht.

In een kringgesprek praten jullie na over verdrietig, bang en boos zijn. Zijn zij ook wel eens verdrietig, bang of boos? Wanneer? Wie reageert zoals de slak, de schildpad of de egel? Wie reageert nog anders, zoals buikpijn krijgen of heel druk beginnen doen? Wat kan hen dan helpen? Wat kan de slak, de schildpad en de egel helpen?

Wanneer jullie iets gevonden hebben om de dieren op te beuren, mogen de verdrietige, bange en boze gezichten weg: de bui is over, en jullie houden de mooie huisjes over.

Welke kinderboeken zijn interessant?**Knickers op de weg**

Auteur: Kristien Dieltiens

Uitgeverij: Clavis, 2005

ISBN-nummer: 978 90448 0440 9

Onderwerp: overleden broer

Korte inhoud: Elias verliest zijn jongere broer Ward in een verkeersongeval. Hij ervaart zijn eigen verdriet, maar ziet ook hoe moeilijk mama en papa het hebben.

Leeftijd: vanaf 4 jaar (voorleesboek)

Hopla verdrietig

Auteur: Bert Smets

Uitgeverij: Het Bronzen Huis

ISBN-nummer: 978 90779 8161 0

Onderwerp: dood vogeltje

Korte inhoud: Mus is de vriend van Hopla. Elke morgen geeft Hopla Mus te eten. Maar op een dag gebeurt er iets ergs. Mus is dood. Dat maakt Hopla heel droevig.

Leeftijd: vanaf 3 jaar (voorleesboek)

Dood is niet gewoon

Auteur: Martine F. Delfos

Uitgeverij: Pereboom, 2003

ISBN-nummer: 90-755-6461-9

Onderwerp: overleden ouder

Korte inhoud: 'Dood is niet gewoon' is een therapeutisch verhaal voor kinderen van vier tot negen jaar. Het gaat over Ilse. Haar vader is plotseling overleden. Het is bedoeld voor kinderen die het overlijden van een betekenisvol iemand, met name een ouder, meemaken. Het kan ook als voorlichtingsboek gebruikt worden om kinderen duidelijk te maken wat het overlijden voor hun leeftijdgenoten betekent. Het kan een hulpmiddel zijn, bijvoorbeeld in een basisschoolklas, wanneer een van de kinderen een ouder verloren heeft, om een gesprek op gang te krijgen.

Leeftijd: 4-9 jaar (voorleesboek)

Doodgaan is geen feest

Auteur: Riet Fiddelaers-Jaspers

Uitgeverij: In de Wolken, Heeze, 2003

ISBN-nummer: 9080477397

Onderwerp: dood, cremieren, rouwen

Korte inhoud: Dit boek gaat over doodgaan, cremieren en rouwen. De vader van Hanneke en Stijn is overleden en ze vinden het raar wat er allemaal gebeurt.

Leeftijd: Voorlezen voor kinderen van 3 tot 8 jaar

Opa duurt ontelbaar lang

Auteur: An De Bode en Lien Broere

Uitgeverij: Van In, s.d.

ISBN-nummer: 90-306-2333-0

Onderwerp: afscheid nemen

Korte inhoud: Wanneer zijn opa sterft, blijft Bas met een hoop vragen zitten : 'Waar is opa nu ? Kan opa nog iets voelen ? Weet opa wel dat hij dood is ?...' Ook de volwassenen hebben veel verdriet en weten geen antwoord op zijn vragen. Hij vindt zelf het antwoord door opa een brief te schrijven waarin hij hem vertelt wat er allemaal gebeurd is.

Leeftijd: Van 4 jaar tot 8 jaar

Nooit meer is voor altijd

Auteur: Tannia Sels

Uitgeverij: Clavis

ISBN-nummer: 90-682-2712-2

Onderwerp: afscheid nemen, verdriet, vader

Korte inhoud: De papa van Lotte is gestorven. 'Papa komt nooit meer bij ons terug', zegt mama. 'Hoe lang is nooit meer?' vraagt Lotte. 'Nooit meer betekent eigenlijk hetzelfde als voor altijd,' antwoordt mama. Zal mama altijd verdrietig blijven? Of wordt het ooit weer zoals vroeger?

Leeftijd: vanaf 4 jaar

Een opa om nooit meer te vergeten

Auteur: B. Westera

Uitgeverij: Hillen b.v.

ISBN-nummer: 90-767-6605-3

Onderwerp: afscheid nemen, opa

Korte inhoud: Joost heeft een fantastische opa, maar op een dag gaat opa dood en ligt hij in een kist. Wanneer opa wordt begraven wil Joost niet mee. In zijn ogen prikken tranen, maar van mama krijgt hij opa's zakdoek en samen halen ze herinneringen op aan opa. Want met opa kon je altijd leuke dingen doen zoals piraatje of cowboy spelen. Opa heeft Joost ook leren fietsen. Opa had een zakdoek waar hij een knoop in legde zodat hij niets kon vergeten. Deze zakdoek krijgt Joost ook van zijn moeder. Zijn moeder legt eerst een knoop in de zakdoek, zodat Joost zijn opa nooit kan vergeten.

Leeftijd: Vanaf 4 jaar

Wegwijs: Werken rond rouw

Afscheid nemen. Educatief pakket voor kinderen van 4 tot 12 jaar.

Organisatie: Provincie West-Vlaanderen

Contactgegevens: Provinciale Jeugddienst

Dienst Welzijn, sectie Jeugd

Provinciehuis Boeverbos

Koning Leopold III-laan 41

8200 Brugge – Sint Andries

Tel.: 050/40.33.44 (Veerle Verbeke)

veerle.verbeke@west-vlaanderen.be

Korte omschrijving: Leerkrachten, directies, zorgbegeleiders, ... van kleuter- en lagere scholen, maar ook begeleiders uit het jeugdwerk kunnen het pakket ontlenuen wanneer ze worden geconfronteerd met 'kinderen die rouwen'. In de koffer vind je diverse methodieken, materialen, boeken, suggesties... om samen met kinderen die werden geconfronteerd met een verlieservaring, het verlies te verwerken.

Leeftijdscategorie: 4-12 jaar

Uitlenen/aankopen: uit te lenen voor gebruik in West-Vlaamse basisscholen, organisaties, ... tegen een waarborg van € 100. Voor inhoudelijke informatie kan u terecht bij de Provinciale Jeugddienst (contactgegevens: zie hierboven), voor ontlenuing bij het Provinciaal Informatiecentrum Tolhuis:

Provinciehuis Tolhuis - Jan van Eyckplein 2 - 8000 Brugge - Tel: 050/40.74.74

Als de dood voor de dood op school?

Organisatie: Leefcleutels

Contactgegevens: Leefcleutels vzw

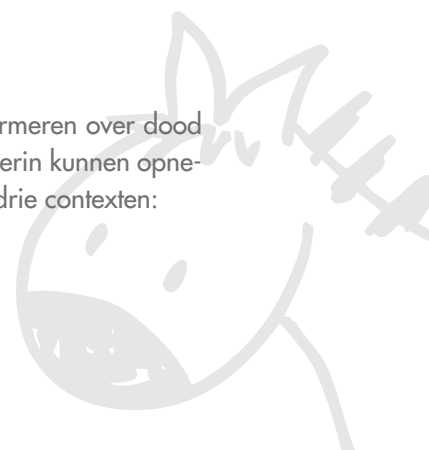
Leopoldstraat 95

2800 Mechelen.

Tel.: 015/45.94.20

leefclefs@skynet.be

Korte omschrijving: Dit boekje wil leerkrachten, directies en CLB-medewerkers informeren over dood en rouw, verlies en verdriet, om duidelijk te maken welke verantwoordelijkheid zij hierin kunnen opnemen. De activiteitenbundel biedt een aantal werkvormen per leeftijdsgroep binnen drie contexten:

- het thema dood, als doodgewoon thema
- het crisismoment tussen een overlijden en de uitvaart
- het verwerken van een verlies, het omgaan met rouw

Er wordt veel aandacht besteed aan de begeleidestijl.

Leeftijdscategorie: basisonderwijs

Uitlenen/aankopen: Het boekje kan worden aangekocht bij Leefsleutels. Prijs: € 9,95.

Hopla, voel je goed...

Organisatie: Centrum voor Ervaringsgericht Onderwijs vzw – CEGO

Contactgegevens: Cego Publishers nv

Peter Van Achteren

Abdijstraat 1

3271 Averbode

Fax.: 013/78.01.83

www.cegopublishers.be

Korte omschrijving: De Hopla-koffer stimuleert de emotionele ontwikkeling van het jonge kind via vertelplaten, maskertjes, kartonnen popjes, situatieplaatjes, een dominospel, een bingospel en een draaischijf. Het unieke van de Hopla-koffer is de synergie van de CEGO-concepten en de bekende Hopla-personages van Bert Smets, twee expertises op het vlak van sociaal-emotionele ontwikkeling van benadering van kinderen die perfect complementair zijn en elkaar versterken.

Leeftijdscategorie: 2 tot 4 jaar

Aankopen: Uitgeverij Cego Publishers nv Averbode,

De Hopla-koffer (volledige set); € 135,00 ISBN 978-90-77343-90-6

Een wereld vol troost

Organisatie en uitgever: Centrum voor Ervaringsgericht Onderwijs vzw – www.cego.be

Contactgegevens: Cego Publishers nv

Peter Van Achteren

Abdijstraat 1

3271 Averbode

Fax.: 013/78.01.83

www.cegopublishers.be

Korte omschrijving: 'Een wereld vol troost' is een materialenset die kinderen in de basisschool helpt om rond verlieservaringen te communiceren en zo, onder begeleiding van leerkrachten of andere volwassenen, op een psychisch gezonde manier met verlieservaringen te leren omgaan.

De beoogde output is een grotere weerbaarheid: het vermogen om de onvermijdelijk moeilijke ervaringen die ieder op zijn weg vindt ook beter te doorleven en daar als mens niet zwakker, maar sterker uit te komen. Het maatschappelijk voordeel van een dergelijke 'competentie' kan men onmogelijk overschatten. 15 verschillende verliessituaties vormen het uitgangspunt.

Leeftijdscategorie: 5 tot 12 jaar

Uitlenen/aankopen: Het pakket kan worden aangekocht bij Cego Publishers. Prijs: € 149. Uitgeverij Cego Publishers nv Averbode, ISBN 978-90-74798-66-1

Een doos vol gevoelens

Organisatie en uitgever: Centrum voor Ervaringsgericht Onderwijs vzw – CEGO

Contactgegevens: Cego Publishers nv
Peter Van Achteren
Abdijstraat 1
3271 Averbode
Fax.: 013/78.01.83
www.cegopublishers.be

Korte omschrijving: Jonge kinderen spelenderwijs beter leren omgaan met gevoelens: dat is in een notendop het doel van Een Doos vol Gevoelens. Op een speelse manier leren ze gevoelens herkennen, begrijpen en uiten. Het beheersen van de basisgevoelens: blij, bang, boos, verdrietig geeft jonge kinderen een eerste houvast tot een rijk emotioneel leven.

Leeftijdscategorie: 4 tot 7 jaar

Uitlenen/aankopen: Het pakket kan worden aangekocht bij Uitgeverij Cego Publishers nv Averbode. Een doos vol gevoelens (volledige set, inclusief handleiding en CD): € 139 ISBN 978-90-77343-64-7
Handleiding Een doos vol gevoelens (apart): € 12 ISBN 978-90-74798-26-6
CD Muziek met gevoel - deel 1 (apart): € 15 ISBN 978-90-74798-36-5
Emo-meter (per 30 ex.): € 9,90 ISBN 978-90-78765-76-9

Rouwkoffer op maat

Organisatie: Netwerk Palliatieve Zorg Brussel-Halle-Vilvoorde
Contactgegevens: Netwerk Palliatieve Zorg (vzw)
J. Vander Vekenstraat 158
1780 Wemmel
Tel.: 02/456.82.07
netwerk.palliatieve.zorg@skynet.be

Korte omschrijving: Op vraag van ouders, op vraag van leerkrachten stelt de rouwzorgverantwoordelijke een rouwkoffer samen op maat. De leeftijd van de doelgroep bepaalt de inhoud van de koffer. In deze koffer zitten enkele boeken voor volwassenen, een aantal boeken voor kinderen, een aantal brochures, tips voor het omgaan met rouwende kinderen, herinnerings- en herdenkingsboekjes voor kinderen. De koffer kan zowel thuis als in de klas worden gebruikt.

Leeftijdscategorie: 4 tot 16 jaar

Uitlenen/Aankopen: Binnen de regio Brussel-Halle-Vilvoorde kan de koffer gratis worden ontleend, op bovenstaand adres. Er wordt een waarborg gevraagd van € 100. Je krijgt de waarborg terug als er geen materiaal uit de koffer verdwenen is.

Nu jij er niet meer bent. Rouwen met kinderen en tieners

Auteur: Claire Vanden Abbeele
Contactgegevens: vzw De Verbinding – Stichting Claire Vanden Abbeele
Sint-Gillislaan 108
9200 Dendermonde
Tel.: 052/22.37.79
clvda@clairevandenabeele.be

Korte omschrijving: (achterflap) Het boek is een leidraad voor iedereen die met verlies geconfronteerd wordt en worstelt met de vele vragen die dood, gemis en nabijheid bij kinderen en jonge mensen oproepen. Dit boek werpt een licht op wat rouw met jonge mensen en met onszelf doet. Het reikt ons

woorden aan om het onuitspreekbare ter sprake te brengen. Tegelijkertijd staat het vol adviezen en praktische oefeningen die inspiratie bieden. Hoe breng je het slechte nieuws? Hoe rouw je met peuters, kleuters, met lagere-schoolkinderen, met tieners?

Leeftijdscategorie: 0 tot +18 jaar

Uitlenen/Aankopen: Het boek werd uitgegeven bij Lannoo en is verkrijgbaar in de boekhandel (ISBN 90 209 4585 8). *Kostprijs:* € 24,75.

Er zijn voor jou. Omgaan met jonge mensen die rouwen

Auteur: Claire Vanden Abbeele

Contactgegevens: Zie 'Nu jij er niet meer bent. Rouwen met kinderen en tieners'

Korte omschrijving: Het boek vestigt onze aandacht op de soorten van verdriet die we kunnen doormaken. Het omschrijft de rauwheid van rouw en hoe we kinderen en jonge mensen kunnen helpen met de verschillende rouwtaken. Het boek richt onze aandacht op gedrag dat 'normaal' is of 'ons zorgen' kan baren. We krijgen specifieke rouwadviezen als ouder of familielid en als begeleider in onze zorgvolle aandacht en voor onze manier van troosten. Het boek biedt heel bruikbare werkvormen, filmsbesprekingen aan om als ouder, leerkracht of begeleider mee aan de slag te gaan, ook op momenten waarop verlies niet expliciet aan de orde is, maar we hen wel gevoelig willen maken voor dit aspect van het leven.

En als er zich in de school een crisissituatie van verlies voordoet, geeft het boek uitvoerige, bruikbare scenario's met praktische aandachtspunten die het lerarenteam kan gebruiken als leidraad om te concretiseren in de eigen schoolsituatie.

Leeftijdscategorie: 0 tot 18 jaar

Uitlenen/Aankopen: Het boek werd uitgegeven bij Lannoo en is verkrijgbaar in de boekhandel (ISBN 90 209 5738 4). *Kostprijs:* € 12,95.

Het leven duurt een leven lang

Auteurs: Annet Weijers en Petra Penning

Contactgegevens: Anita Weijers en Petra Penning

St. Annastraat 402

6525 ZL Nijmegen

Nederland

Korte omschrijving: Dit boek is er voor iedereen die wil weten hoe hij of zij rouwende kinderen kan helpen en begeleiden. Het eerste deel omvat theorie over kinderen en jongeren helpen bij een verlies. Een tweede deel omvat handvatten om kinderen concreet te helpen. Aan de hand van de rouwtaken geschetst in deel 1 worden praktische werkvormen en methodieken aangereikt, waarmee je kinderen kan uitnodigen om hun ervaringen op een eigen, speciale manier uit te drukken.

Leeftijdscategorie: kinderen en jongeren

Uitlenen/Aankopen: Je kan het boek bestellen via www.hetlevenduurteenlevenlang.nl. *Kostprijs* is 60 euro, exclusief verzendingskosten.